

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2021

STOCKHOLM 2021

KURT JOHANNESSON

KURT JOHANNESSON, född 1935, avled den 20 februari år 2020. Han föddes i Voxnabruk i Hälsingland som äldsta sonen till kantorn och folkskolläraren Thorvald Johannesson och hans hustru Lydia, utbildad tillskärare. Familjen flyttade senare till Bollstabruk och Kurt tog studenten i Sollefteå. Han gick reallinjen, men riktade sig sedan mot humanistiska områden och fördjupade sig i historia och litteraturhistoria vid Uppsala universitet. Han behärskade till fulländning den svårtillgängliga latinska kultur som var ämnet för en rad stora verk av hans hand, men han studerade inte latin vid universitet. Latinet lärde han sig på egen hand, under tiden han gjorde militärtjänsten vid Norrlands artilleriregemente i Östersund.

I Uppsala tillhörde Kurt Norrlands nation, och där träffade han på midsommarafton 1961 den blivande språkläraren May. De gifte sig följande år och fick döttrarna Christina och Elisabeth samt sönerna Henrik och Fredrik.

I vida kretsar är Kurt Johannesson känd som den som introducerade retoriken i Sverige och klargjorde den fundamentala vikten av det retoriska perspektivet för att förstå och verka i vår samtid. Detta retoriska perspektiv utvecklades ur hans forskning, där han allt tydligare blev varse hur grundläggande det var för äldre tiders tänkande och texter,

litteratur, kultur och politik. Det är sällan man ser en forskare så tydligt förmedla vikten av sina undersökningar till en så bred skara mottagare och omsätta dem i tydlig samhällsrelevans. Bedriften är särskilt remarkabel eftersom Kurts forskningsområden, där han gjorde dessa insikter, i regel framstår som mycket avlägsna och olika dagens samhälle.

Kurt disputerade år 1968 på avhandlingen *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*. Ämnet ställer väldiga krav på sin författare, inte bara därför att det inbegriper en lång rad språk utan också därför att det förutsätter en intim förtrogenhet med andra konstarter och med hela den kulturhistoriska, nationella och internationella, kontexten. För att kunna teckna den svenska barocken behövde Kurt börja i latindiktningen – den svenska litteraturen var ju övervägande på latin under 1600-talets förra hälft. Avhandlingen uppvisar en imponerande förmåga inte bara till överblick och syntes, utan också till den mest subtila textanalys. Kurt vidareutvecklade en grundlärd idéhistorisk tradition med starkt fokus på det tidigmoderna Sverige, så som den företrädde inte minst av Sten Lindroth, med litteraturanalytisk precision av det slag hans lärare Gunnar Tideström praktiserade. Här ådagalade Kurt sin förmåga att komma sina studieobjekt närmare inpå huden än de flesta forskare är förunnat att nå. Avhandlingen präglas inte av retoriska perspektiv, men den tycks ha introducerat Kurt för paradigmet.

Den speciella förmågan att kombinera inkännande analys med syntetiserande överblick utvecklades i den följande boken, *Saxo Grammaticus. Komposition och världsbild i Gesta Danorum*, som publicerades 1978. Krönikören Saxo, som i Lund nedtecknade danernas ärorika förflutna åt ärkebiskop Absalon, komponerade sitt verk av en spektakulär blandning av nordiska källor och antika förebilder, i ett språk så konstfullt att det avviker från allt medeltidslatin. Genom språket upphöjde Saxo den danska historien till den högsta europeiska lärdomsstandard – och det omfattande verket är mycket svårtillgängligt. Kurts analys frilade strukturer och föreställningar av en högre komplexitet än någon dittills urskiljt. Historien om danernas bedrifter visade sig styras av en moralfi-

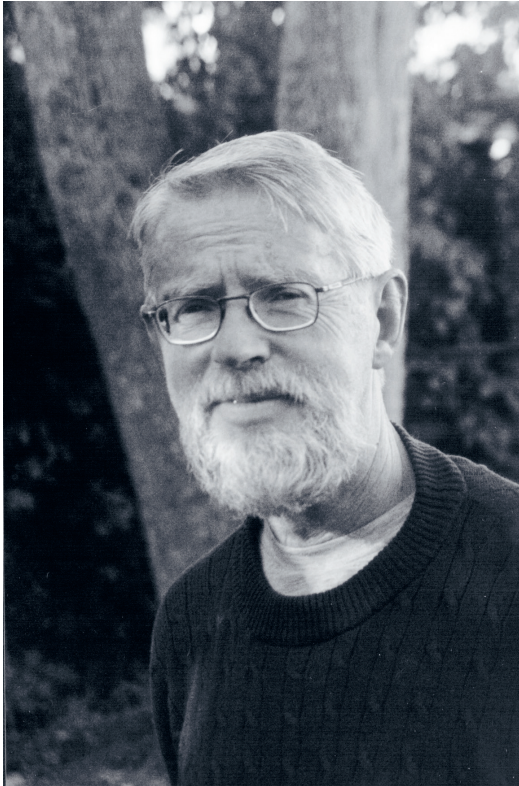

Foto: Peter Ström-Søeberg.

losofisk utvecklingslinje som speglar folkets utveckling ur hedendomens mörker mot kristendomen, samtidigt som verket också hålls samman på flera andra nivåer, inte minst en astronomisk, en matematisk och en allegorisk. Det danska folkets moraliska och religiösa utveckling speglas av dess utveckling i lärdom och här blir retoriken ett centralt tema, som Kurt kunde visa i subtila läsningar. Det var här, tycks det, han utvecklade sin insikt i retorikens betydelse inte bara som pragmatiskt redskap, utan också som grundlag för en hel världsbild, som ett oundgängligt medel att förstå den medeltida och tidigmoderna kulturen.

Om Saxo Grammaticus *Gesta Danorum* utgjorde en hyllande presentation av Danmark för det lärda Europa, fick Sverige vänta till 1500-talet på något motsvarande. Det var ämnet för Kurts tredje omfattande studie: *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker. Johannes Magnus Goternas och svearnas historia* och *Olaus Magnus Historia om de nordiska folken*, båda utgivna av Olaus i Rom 1554 respektive 1555, var ett svenskt genmäle till Saxo, likaledes skrivet på latin med adress till den lärda omvärlden – försenat och inte lika konstfärdigt, men större i omfång och en omistlig bakgrund till den svenska stormaktstidens föreställningsvärld. De nationalistiska myterna och argumentationslinjerna friläggs också här, inte minst genom retoriska analyser som gör denna främmande föreställningsvärld inte bara begriplig utan också suggestiv och medryckande.

Gotisk renässans publicerades 1982, samma år som Kurt fick en personlig forskartjänst i retorik av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Han hade efter disputationen verkat som docent, universitetslektor och studierektor vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, och tjänsten förlades dit. Forskartjänsten blev 1988 en rådsprofessur i retorik, som han innehade till pensioneringen år 2000. År 1985 var han gästprofessor i Berkeley och fördjupade bekantskapen med den amerikanska forskningen – boken om bröderna Magnus utkom efter hand i engelsk översättning.

Det var 1983 Kurt började klargöra retorikens betydelse i bredare kret-

sar, med boken *Svensk retorik. Från Stockholms blodbad till Almedalen*. Perspektivet vann stark genklang och boken utvidgades i nya tryckningar. Kurt hade utvecklat retoriken som kritisk metod och blev inbjuden till tv som kommentator till politiska tal, han efterfrågades och syntes på många håll. Han utvidgade ämnet i en rad böcker om retoriken i teori och praktik – *Den klassiska retoriken* utkom 1984, *Retorik eller konsten att övertyga* i sin första upplaga 1990, för att nämna några. Han skrev om och initierade forskning kring marknadsretorik och reklam, och drev ett stort projekt om arbetarrörelsen och språket. Han samarbetade med en rad forskare på olika områden, men involverade också författare, journalister och kulturpersonligheter i forskning och undervisning. Vidden av hans verksamhet blir synlig inte minst i bidragen till den skrift hans vänner tillägnade honom på sextioårsdagen, *Retoriska frågor. Texter om tal och talare från Quintilianus till Clinton* (1995).

Insikten i retorikens betydelse spreds på så vis långt utanför universitetet. Kurt var inte den enda förespråkaren för det retoriska perspektivet, man han var den oomtvistligt mest framgångsrika och retoriken kunde så utvecklas till ett universitetsämne. Under tidigt 80-tal började Kurt ge en kurs i retorik för forskarstuderande inom olika ämnen, enligt uppgift hett eftertraktad och högt uppskattad. Han utvecklade efter hand ett antal kurser, och studenterna strömmade till. Det hände att studenter tog med sig lärdomarna och började ge egna retorikkurser på olika håll, då med mycket praktisk inriktning. Retorikutbildningar kan lätt framstå som mycket pragmatiska, inriktade på makt och inflytande – inte sällan är de också det – men Kurt betonade att det faktiskt är en fråga om demokrati, om allas möjlighet att formulera sig i samhällsdebatten, arbetslivet och på alla områden där åsikter utväxlas och utvecklas. Inte mindre viktig i sådana sammanhang är förmågan att kritiskt granska hur olika meddelanden är uppbyggda för att påverka sina mottagare.

Kurt var noga med att se retoriken som ett både teoretiskt och praktiskt ämne: för att på djupet förstå teorin behöver man behärska praktiken. Så fungerade också kurserna, men det krävde hårt arbete att skapa utrymme

för ett så annorlunda ämne. Han drev fram en ämnesavdelning för retorik vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 1987. När han gick i pension år 2000 hade Kurt lagt grunden för ett ämne med stora mängder studenter på grundnivå och efter hand en avancerad nivå och forskarnivå. Retorikämnet finns numera vid flera lärosäten, men det är stort och betydelsefullt i Uppsala på ett sätt som andra universitet inte kunnat uppnå. Många är de forskare och lärare som i dag förvaltar de perspektiv Kurt Johannesson etablerade.

År 1999 arrangerade Kurt ett symposium i Vitterhetsakademiens lokaler för att tillsammans med experter inom ett antal discipliner diskutera hur retoriken kan användas som en bland andra vetenskapliga metoder, om den på nytt kan bli en självständig vetenskap, och i vad mån man kan säga att all vetenskap inrymmer retoriska element. Symposiet finns dokumenterat i en fängslande volym med titeln *Vetenskap och retorik. En gammal konst i ny belysning* (2001). Detta illustrerar ännu ett särdrag i Kurts forskargärning: förmågan att överskrida disciplinernas gränser. Han kunde ta sin utgångspunkt i en målning för att åskådliggöra litteraturhistorien. Han kunde visa hur Bellman använde melodier för att skapa ytterligare betydelseskikt i *Fredmans epistlar*. Hans förmåga att röra sig mellan konstarterna och vetenskapsgrenarna tycks ha hängt samman med ett starkt privat intresse för konst och musik, som också tog sig uttryck i att han spelade flera instrument.

Som pragmatiskt medel att genomdriva sina intentioner bidrar retorikens helhetssyn på språkliga meddelanden till effektiva och genomarbetade budskap avseende komposition, stil, framförande, kontext, mottagare med mera. Den helhetssynen vänds med fördel till en kritisk metod, som ofta ger mycket belysande ingångar inte bara i äldre texter utan också i helt moderna texter, bilder, medier. I hög grad är det så retoriken brukar användas som analysredskap. Kurt använde den så, och han utvecklade också analysen i en annan, produktiv riktning. Som han gärna underströk: före 1800-talet låg retoriken till grund inte bara för skrivande och

framförande, utan också för tänkande och koncipiering av tillvaron (av fundamental betydelse också längre fram i tiden, men i mindre tydligt kodifierade former). Retoriken blir på så vis ett instrument för idé-historisk och mentalitetshistorisk analys, en källa till fördjupade insikter i svunna tiders föreställningsvärldar.

Som redan framgått är jag en stor beundrare av Kurt Johannesson. Som student kom jag till litteraturvetenskapen från latinnet, och kom tidigt att läsa boken om Saxo Grammaticus. Den gjorde starkt intryck på mig, liksom hans andra arbeten som ytterligare befäste hans förmåga att på djupet förstå främmande föreställningsvärldar. Efter hand kunde jag se att det faktiskt var det retoriska perspektivet som gjorde det möjligt för honom att göra det obekanta bekant. Jag hade förmånen att få läsa ett par kurser hos Kurt 1989 – han var lika välvilligt intresserad och välkomnande då som när vi träffades under senare år. Han satt i betygsnämnden när jag disputerade 1996, och när min toastmaster pressade honom att hålla ett tal gjorde han det utan att blinka: utan tid för förberedelse, men på ett sätt som förkroppsligade vältaligheten i ordets allra bästa mening. Senare har jag gång på gång återkommit till hans verk och till de områden han öppnade upp, och jag har alltid gjort det med samma förtjusning.

Som ledamot av Vitterhetsakademien verkade Kurt Johannesson särskilt aktivt i publikationsnämnden och filosofiska nämnden. Han var också ledamot i Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala, Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala, Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, Nathan Söderblom-sällskapet och Michaelisgillet. För sin gärning tilldelades han priser bland annat av Svenska Akademien och Vitterhetsakademien.

Det finns mycket som kunde läggas till – högt kvalificerade bidrag i litteraturhistorieverk, mångfaldiga artiklar, inledningar, efterskrifter, utgåvor och samarbeten – men jag skall till sist bara konstatera att Kurt Johannesson skrev flera verk som vart och ett kunde beskrivits som ett *magnum opus*. Frågan är bara hur man då skall beteckna det verk han utarbetade under sina sista år: översättningen av Johannes Magnus

Goternas och svearnas historia, som utkom 2018 i två magnifika band, ett med översättningen och ett med kommentarer utarbetade av honom i samarbete med Hans Helander. Det monumentala arbetet utfördes inom Michaelisgillet, och volymerna publicerades sedan i samarbete med Vitterhetsakademien.

Kurt Johannesson kunde som få göra sig hemmastadd i avlägsna, svårtillgängliga kulturområden. Än mer unik var hans förmåga att förmedla denna hemmastaddhet till sin omgivning och göra det avlägsna relevant för samtiden.

Mats Malm